

JADWIGA ZIENIUKOWA
Warszawa

DAWNE KASZUBSKIE RZECZOWNIKI ODLICZEBNIKOWE Z RDZENIEM *TROJ/TRÓJ*

W *Słowniku gwar kaszubskich* ks. B. Sychty¹ znajdują się trzy wyrazy hasłowe, rzeczowniki, których podstawę słowotwórczą (bezpośrednią lub genetyczną) stanowi liczebnik zbiorowy *troje*, a które ustąpiły już z czynnego zasobu słownictwa dialektu kaszubskiego. W SychSK opatrzone zostały bądź kwalifikatorem wskazującym, że wyraz wyszedł z użycia, bądź kwalifikatorem mówiącym, że znany jest tylko najstarszemu pokoleniu. Jeśli jakiś czas przed rokiem 1976 (data wydania ostatniego tomu SychSK) znali dany wyraz tylko ludzie najstarsi, pewne jest, że obecnie nie jest już on używany. Do tego zbioru leksemów należy też związany z liczebnikiem *troje* rzeczownik nie odnotowany w SychSk, poświadczony tylko w słownikach z XIX w.² i umieszczony w Słowniku pomorskim F. Lorentza³ (szczegółowo o tym zob. dalej), a więc taki, który najwcześniej z nich ustąpił z czynnego zasobu słownictwa kaszubskiego. Te cztery rzeczowniki warte są uwagi zarówno ze względu na ich budowę słowotwórczą, jak i znaczenie.

Przegląd osobliwych, dawnych kaszubskich formacji odliczebnikowych zaczynam od najbardziej – jak sądzę – egzotycznej, poświadczonej wyłącznie w SychSK.

¹ B. S y c h t a. *Słownik gwar kaszubskich na ule kultury ludowej*. T. 1-7. Wrocław 1967-1976 (dalej skrót: SychSK).

² G. P o b ł o c k i. *Słownik kaszubski z dodatkiem idiomów chełmińskich i kociewskich*. Chełmno 1887 (dalej skrót: Pobłocki); S. R a m u ł t. *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*. Kraków 1893 (dalej skrót: Ramułt).

³ F. L o r e n t z. *Pomoranisches Wörterbuch*. Fortgeführt von F. Hinze. Bd. 1-5. Berlin 1958-1983 (dalej skrót: LorPW).

† *trojba*, gen. sg. *trojbě*, fem, 'garstka ludzi' (SychSK). Kwalifikator oznacza, że wyraz znany jest tylko najstarszemu pokoleniu. Znaczenie – według tego, co Sychta podaje pod hasłem *gārstka* (SychSK I 307) – można by sformułować też tak: 'niewielka liczba ludzi', 'gromadka ludzi', zatem chodzi tu o bliżej nie sprecyzowaną liczbę osób, a więc nie to samo, co *troje* num. coll. (liczebnik zbiorowy) wyrażające liczbę matematyczną '3'. Wyraz *trojba* jest poświadczony z Kaszub północno-zachodnich. W podanych cytatach występuje w acc. i nom. sg.: *Ńe bōzeme ųele gosci prosēle na ųesele, le sob'e tak v trojbō posezimē i pogādomē; Tam ųele lēzi ųe bēlo, nas le trojba bēla* (SychSK V 403). W ostatnim zdaniu *trojba* występuje w opozycji semantycznej do 'wiele (ludzi)'. W związku z tym warto zwrócić uwagę na podane w SychSK (V 403) wyrażenie frazeologiczne z przymiotnikiem utworzonym od podstawy *troj-*, również nie mającym bezpośredniego odniesienia do liczby '3', lecz wskazującym ogólnie na wielkość (miarę) czegoś. Jednakże w tym wypadku chodzi o wielkość przeciwną ('wielka' : 'niewielka') niż przy *trojba*. Jest to – znane także tylko najstarszemu pokoleniu – wyrażenie: † *trojakā b'eda* 'wielka nędza' (*K'ej bē tam u nīχ le jedna bēla b'eda, tej ješ, ale tam je trojakā b'eda jaž po kolana, že oųi ųigdē z ųe vēlezō, aųi v skoųųaχ rēback'iχ* – z północnych Kaszub)⁴.

Pod względem budowy słowotwórczej subst. *trojba* to wyraz utworzony za pomocą nierzadkiego w dialekcie kaszubskim sufiksu *-ba*⁵. Sufiks ten tworzy przede wszystkim formacje odczasownikowe, takie jak np. kasz. *uĉba* 'nauka zawodu, rzemiosła' (wyraz zasięgiem obejmujący Kaszuby, Bory Tucholskie i Kociewie, poświadczony też z innych gwar północnopolskich)⁶, *kosba* (rzadkie) 'koszenie', *sēvba* 'siew'⁷ i znane tylko najstarszemu pokoleniu: *oženba* 'ożenek, ślub', *rōjba/rojba* 'rojenie pszczoł', *sezba* 'miejsce zamieszkania, siedziba', *vēzba* 'wiedza, nauka', *zlerba* 'korozja' (SychSK). LorGP wymienia też rzadkie formacje odrzeczownikowe: *družba* 'družba' : praśl. *drugb*, *svazba* 'swadźba' : pol. *swat*, *vēščba* 'czub, kaptur wampira' : *vēšč'i* (II 714). SychSK nie zawiera wyrazu *svazba*, ale ma inne derywaty odrzeczownikowe z suf. *-ba*, jak: znane tylko najstarszemu pokoleniu *drēšba* 'przyjaźń' (od *drēχ* 'druh, kolega'), *vēšba* nazwa anatomiczna

⁴ Por. też pod hasłem *b'eda* (SychSK I 103) zwrot: *zēvqorakā b'eda* – o wielkiej nędzy. Zestawienie obu zwrotów frazeologicznych wskazuje, że w dialekcie kaszubskim adiectiva derywowane od liczebników zbiorowych *troje* i *dziewięćcio* niezależnie od tego, że w znaczeniu podstawowym odnoszą się do różnych liczb, służą – w zwrotach frazeologicznych – do ogólnego określenia wielkości stanu (w tym wypadku wielkości gradacyjnie wysokiej).

⁵ Zob. F. L o r e n t z. *Gramatyka pomorska*. T. 1-3. Wrocław 1958-1962 (dalej skrót: LorGP) – t. 2 s. 713-714.

⁶ Zob. K. H a n d k e. *Uczba, nauka*. W: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. T. 2. Wrocław 1965 mapa 95 s. 164-165; LorGP t. 2 s. 713-714; SychSK.

⁷ Od wērbum *-sevac*, imperfectivum do *sac* 'siać'. SychSK podaje tylko formy prefiksalne jak *obsevac* i inne, zawiera jednak kilka deverbatiwów derywowanych od postaci bez prefiksu.

'czepek pokrywający czasem główkę noworodka, będący zapowiedzią, że dziecko będzie po śmierci upiorem' – od substantywizowanego odiectivum *vešč'i* 'upiór'⁸. Jest także w SychSK formacja *očba* 'męczyzna wysokiego wzrostu', w której najpewniej należy widzieć derywat od kasz. adiect. *očni* 'piękny, ładny, śliczny, rzucający się w oczy' (SychSK III 313). W tym znaczeniu, co *očba*, Sychta zanotował też wyraz *oźba*, którego pochodzenie nie jest dla mnie jasne (SychSK nie zawiera wyrazu, który można by bez wahania uznać za podstawę derywacji). Nie wykluczone, że jest to mutacja fonetyczna wyrazu *očba*, kto wie, czy nie zaszło też jakieś skojarzenie z wyrazem *oźāk* 'pogrzebacz do ognia, oźóg' (SychSK). Z powyższego przeglądu kaszubskich formacji z suf. *-ba* wynika, że podstawą derywacji mogą tu być wyrazy należące do różnych części mowy.

Trudno jednoznacznie orzec, co jest wyrazem motywującym (fundującym) dla formacji *trojba*. Mógłby nim być czasownik *trojic* 'verdreifachen' ('potroić') (LorPW), *trojec są* 'troić się' (SychSK)⁹. Zachodzi tu jednak pewna wątpliwość natury semantycznej, gdyż czasownik – w przeciwieństwie do rzeczownika *trojba* – ma znaczenie pomnażania, tj. konotację mnogości (wielości). Z tego samego powodu, a także ze względów fonetycznych, wątpliwe jako podstawa derywacji wydaje się tu kasz. subst. *trój* (zob. dalej). Chyba raczej należy uznać formację *trojba* za derywat od liczebnika zbiorowego *troje*, oznaczającego niewielki zbiór obiektów i stanowiącego podstawę derywacyjną innego kaszubskiego rzeczownika (*trojka*, zob. dalej). W takim wypadku wśród wyrazów z suf. *-ba* rzeczownik *trojba* byłby jedynym derywatem odliczebnikowym (brak poświadczeń **dwojba* itp.).

† *trojka*, gen. sg. *trojk'i*, fem. hist[oryczne] 'praca dorywcza obejmująca zwykle trzy dni w tygodniu' (SychSK; nie wymieniane w innych słownikach kaszubskich ani w słowniku Karłowicza¹⁰). Rzeczownik – znany tylko najstarszemu pokoleniu – zaświadczony z północno-zachodnich Kaszub w postaci acc. sg. w zwrocie: *χozec na trojką* 'pracować trzy dni w tygodniu' (*χłop χoził do robotě cozēnno, a b'atka do gburōv na trojką, žebē odrob'ic furmank'i*). Sychta pisze, że "zwyczaj *trojk'i* rozpowszechniony był wśród *gburōv* ['gospodarzy, rolników' – J. Z.] na Kępie Żarnowieckiej" (SychSK V 403).

Formacja *trojka* utworzona od liczebnika *troje* (bądź też może od jego starszej, przymiotnikowej postaci rodzaju męskiego lub żeńskiego) za pomocą pro-

⁸ Kaszubskie rzeczowniki z suf. *-ba* podaję tu tylko przykładowo. Nie badałam, ile takich formacji zawiera SychSK. Odpowiedź na to pytanie znajduje się w *Indeksie a tergo do Słownika gwar kaszubskich B. Sychy* (Oprac. B. Ročlawski. Wrocław 1991).

⁹ SychSK podaje znaczenie bardzo ogólnie ilustrując je cytatem: *Dwojec i trojec są ja Ńe potrafą*. Jest to frazeologizm o przybliżonym znaczeniu 'wykonywać szybko kilka czynności jednocześnie'.

¹⁰ J. Karłowicz. *Słownik gwar polskich*. T. 1-6. Kraków 1900-1911 (dalej skrót: SGP).

duktywnego w kaszubszczyźnie sufiksu *-ka* (zob. LorGP II 675). Zwraca uwagę wokalizm rdzenny, *o* jasne, nie pochylone¹¹.

Z Kaszub notowana jest poza tym, ale w innym znaczeniu, właściwa polszczyźnie literackiej i znana też w innych gwarach¹², postać z samogłoską *-ó-*: *trójka* 'grupa trzech osób', *trójki* pl. tant. 'widły trzyrogowe' (SychSK). Te wyrazy nie stanowią osobliwości i nie interesują nas na tym miejscu.

trój, gen. sg. *troju*, masc. 'mnóstwo' (Ramułt), 'liczba wielka, mnóstwo niezliczone' (Pobłocki). Rzeczownik ilościowy¹³ zaświadczony w XIX-wiecznych słownikach kaszubszczyzny (Pobłocki, Ramułt). LorPW podaje go za tymi słownikami dodając trzy cytaty. SychSK nie zawiera takiego hasła.

Wszystko wskazuje, że jest to wyraz dawny, we współczesnym dialekcie kaszubskim już nie używany. W słownikach cytowany jest w następujących kontekstach zawierających różne formy paradigmatu (nom., acc. i loc. sg. oraz nom. pl.)¹⁴.

Jak wiele ich bęło? bęł tam ich cały trój (Pobłocki, LorPW); *niech cę trój djabłów weznie* (Pobłocki, Ramułt, LorPW); *To jize cati trój bób* (Ramułt, LorPW); *Jó jegoe v tim troju nijak vēšekac nimòg* (Ramułt, LorPW); *Tq mješka-ją całè troje straškòv* (Ramułt, LorPW); *całe troje djabłów wěchodzą mu z gębě* 'klnie strasznie' – frazeologizm; nadto konstrukcje literackie: *Kvátòw w^uońqeēχ trói uuřnilo łqk'i iu p^uola*; *P^uostřeg dltūgi' nakrēti' stòt a přē nim trói lēdstva*; *Přez tēli, tēli' trói vēk^uòw* (LorPW III 604; ostatni cytat z A. Labudy, przy dwu poprzednich nie podano źródła¹⁵).

W związku z tym warto zwrócić uwagę na występujące jedynie w LorPW i poświadczone wyłącznie z regionalnej literatury kaszubskiej przymiotniki i przysłowki pokrewne z subst. *trój*. Są to: *tròini* adiect. w jednym ze znaczeń, tj. 'lang, gross (von der Zeit)' ('długi, wielki – o czasie'), np. *tròini vēk* 'viel Zeit' ('długi czas', 'wiele czasu') – z A. Labudy; *tròiñe* adv. 'zahlreich' ('licznie,

¹¹ W polskich źródłach gwarowych znalazłam poza tym tylko jedno poświadczenie podobnej formacji (w innym znaczeniu) z *-o-*, to jest *trojaki* pl. tant. w niedokładnie sprecyzowanym znaczeniu 'brona' (*Mały atlas gwar polskich*. T. 7. Wrocław 1964 s. 63) z jednej wsi w okolicy Siedlec.

¹² Zob. np. SGP; K. D e j n a. *Słownictwo ludowe z terenów byłych województw kieleckiego i łódzkiego*. "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 29:1984 s. 188.

¹³ O tym typie wyrazów zob. w: M. S c h a b o w s k a. *Rzeczowniki ilościowe w języku polskim*. Wrocław 1967.

¹⁴ Pisownia każdego z przytoczonych niżej cytatów taka jak w pierwszym z podanych w nawiasach źródeł.

¹⁵ Zdania te zostały zaczerpnięte z cytatów umieszczonych przy dwu hasłach w t. 1 LorPW, a więc pochodzą z materiałów zgromadzonych przez samego Lorentza. Konstrukcja i styl tych zdań każą sądzić, że są one albo tłumaczeniem zdań podanych informatorowi w języku literackim (niemieckim?), albo zostały wzięte z kaszubskiej literatury regionalnej.

tłumnie') – *Zabrǎlě sǎ uoneguo času zvéřqta trǒiñe* [...] – z A. Majkowskiego; *trǒino* adv. 'viel, eine Menge' ('wiele, mnóstwo') – z J. Trepczyka (bez cytatów); a także wyraz złożony z pierwszym członem odliczebnikowym: *trǒinovék^uovi* adiect. 'vielhundertjährig' ('kilkusetletni') – *Vǎstřǒd trǒinovék^uověχ dǎb^uow* [...] – z A. Labudy.

Zdania przytoczone jedynie w LorPW wskazują na wykorzystywanie w literaturze regionalnej (może też tej przekazywanej ustnie?) archaizmu gwarowego.

Trój występuje nierzadko tak w kaszubszczyźnie, jak i w polszczyźnie literackiej i gwarowej jako pierwszy człon wyrazów złożonych (np. kasz. *trǒjndǒg* 'kociołek na trzech nogach' – SychSK), ale jako samodzielny rzeczownik, odmienny, zaświadczony jest tylko z dawnej kaszubszczyzny (zob. wyżej, por. SGP). Poza nią jedynie z pobliskiej gwary chełmińskiej zapisano w XIX w. wyrażenie przysłówkowe o zbliżonym znaczeniu: *tyle trój* 'trzy razy tyle, z okładem, z procentem' – *Moja matka wiele cierpiała, ja tyle trój cierpię; za naszą krzywdę Bóg tyle trój ukarze* (Pobłocki, za nim SGP). Ze współczesnych gwar kaszubskich notowane jest jedynie wyrażenie przyimkowe, ale o innym, ściśle odpowiadającym liczbie '3' znaczeniu: *ve trǒj* 'w trójkę, we troje, we trzech, we trzy' (*Puzemě ve trǒj* – SychSK)¹⁶.

Wyraz *trój* to formacja bezsufiksalna, genetycznie związana z liczebnikiem *troje*. Być może za podstawę słowotwórczą należy przyjąć starszą postać przymiotnikową *troji* masc., nie zaświadczoną w słownikach dialektu kaszubskiego, ale znaną staropolszczyźnie: *troji* masc., *troja* fem., *troje* neutr. 'trojaki, potrójny'¹⁷. Możliwa jest też derywacja wsteczna od czasownika *trojic*. Nasuwa się pytanie, czy nie zaszła tu adideacja do pary wyrazów kaszubskich o podobnym brzmieniu i zbliżonym jednym z ich znaczeń, a mianowicie do subst. *rǒj* 'gromada ptaków, tłum ludzi' i verb. *rojic sǎ* 'występować gromadnie, tłumnie' (SychSK).

†† *trǒjńica*, gen. sg. *trǒjńicě* 'trzykrzydłowe drzwi stodoły' (SychSK). Kwalifikator wskazuje, że wyraz wyszedł z użycia. Sychta podaje go tylko ze swej wsi rodzinnej (Puzdrowo w powiecie kartuskim): *Stodoła mǐvė colemało dueje vėřeji, a v jėdnė vėřeji sgm jěš dvěře, to razem je trǒjńica*.

Jest to rzeczownik derywowany za pomocą bardzo produktywnego w kaszubszczyźnie suf. *-ica* od tzw. liczebnika množnego, a pod względem gramatycznym

¹⁶ To samo oraz analogiczną formę *we dwój* SGP podaje z Małopolski wschodniej, co nie jest istotne dla niniejszych rozważań.

¹⁷ Zob. np. H. G r a p p i n. *Les noms de nombre en polonais*. Kraków 1950 s. 116.

przymiotnika, *trójny* 'potrójny, troisty, trojaki' (Ramult, LorPW¹⁸) utworzonego od liczebnika zbiorowego *troje* (por. LorGP II s. 705, 753). Spoza Kaszub nie notowany¹⁹.

Spośród omówionych czterech wyrazów kaszubskich, należących już do minionego stanu tego dialektu, z językoznawczego punktu widzenia najciekawsze – z uwagi na budowę słowotwórczą i znaczenie – są rzeczowniki ilościowe *trojba* i *trój*. Pozostałe rzeczowniki ze względu na znaczenie są interesujące dla etnografii. Wszystkie te wyrazy stanowią dowód ludowej twórczości słowotwórczej opartej na liczebniku zbiorowym *troje* lub wyrazach pokrewnych.

Trojba, *trojka* i *trój* nie mają poświadczonych w słownikach paralelnych formacji od drugiego liczebnika zbiorowego z suf. *-oj-*, czyli od *dwoje*. Widocznie liczebnik *troje* był w zakresie tworzenia wyrazów pochodnych bardziej aktywny²⁰. Jedynie dla wyrazu *trójnica* przybliżonym odpowiednikiem jest rzeczownik plurale tantum *dv'óǵńice* 'dwa garnki razem zlepione wspólnym uchem u góry, dwojaki' (SychSK VII 57). Uogólnione znaczenie obu wyrazów z suf. *-ica* to 'przedmiot złożony z określonej liczby części'.

*

Opisany wyżej materiał językowy rzuca pewne światło na źródła słownikowe, z których został zaczerpnięty. Okazało się, że w sferze słownictwa reprezentującego pod względem semantycznym środki kwantyfikacji (określenia liczby, ilości, miary), z reguły nie najlepiej zaświadczone w polskich źródłach gwarowych różnego typu, SychSK jest źródłem przynoszącym sporo cennych informacji. Poza słownictwem podstawowym podaje on odliczebnikowe archaizmy z zaznaczeniem chronologii ich ustępowania ze współczesnego dialektu kaszubskiego (por. różnicę kwalifikatów między *trojba*, *trojka* a *trójnica*). Zwraca ponadto uwagę na związek słów z ludową kulturą materialną i obyczajem (zob. *trójnica*, *trojka*), czym pośrednio wskazuje przyczynę zanikania niektórych wyrazów (nazw ustępujących desygnatów).

Słownik Lorentza i Hinzege (LorPW), opracowany inną metodą, jest także bardzo przydatny dla wychwytywania kaszubskich archaizmów i wyrazów osobli-

¹⁸ SychSK nie ma hasła *trójny* (SychSK V 403-404, VII 410), jedynie w cytacie przytacza formę nom. pl. *trójne vidłē* (SychSK III 220).

¹⁹ Nie znalazłam tego wyrazu w SGP ani w różnych gwarowych słownikach regionalnych, które w ogóle zawierają bardzo mało liczebników i formacji odliczebnikowych.

²⁰ W SychSK wyrazów pochodnych od *dwoje* jest w sumie 6, zaś od *troje* – 15, analogicznie w LorPW 10 i 15 wyrazów. Leksykalnie tylko część z tych wyrazów pokrywa się w obu słownikach.

wych (zob. *trój*). Część zawartego w nim słownictwa, mianowicie to, które zostało zebrane przez samego Lorentza od informatorów Kaszubów, chronologicznie stanowi zasób wyrazów starszych mniej więcej o jedno pokolenie od leksyki utrwalonej przez Sychtę (*SychSK*)²¹. Dzięki temu, że od drugiego tomu (od litery *P'*) *LorPW* został opracowany przez F. Hinzego nie tylko na podstawie materiałów Lorentza, ale też na podstawie różnych źródeł opublikowanych w XIX i XX w., udostępnia on słowa notowane w trudno dziś osiągalnych słownikach Pobłockiego i Ramułta, a poza tym kieruje uwagę na archaizmy i przykłady archaizacji w literaturze regionalnej.

ALTE KASCHUBISCHE VON ZAHLWÖRTERN
ABGELEITETE SUBSTANTIVE MIT DEM STAMM *TROJ/TRÓJ*

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Arbeit werden vier Nominalbildungen vorgestellt, die als Beweis für volkstümliche Wortbildungen gelten und als Wortbildungsbasis das Zahlwort *troje* und von ihm abgeleitete Wörter haben. Alle Wörter sind außer Gebrauch gekommen. Drei von ihnen (*trojba*, *trojka*, *trójnica*) werden in *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* von B. Sychta zitiert und sind mit entsprechenden Qualifikatoren versehen.

Das Mengensubstantiv *trój* (Gen. Sing. *troju*) wurde im kaschubischen Wörterbuch vom 19. Jh. genannt und mit weiteren Zitaten im *Pomoranschen Wörterbuch* von F. Lorentz wiederholt.

Im Hinblick auf die Wortbildung und die Semantik werden folgende Wörter als besonders interessant betrachtet:

1. *trojba* (eine kleine Menschenmenge), dieses Substantiv weist im Allgemeinen auf die Zahl der Menschen hin; es ist nicht leicht festzustellen, von welchem Wort diese Bildung mit dem Suffix *-ba* abgeleitet wurde, möglicherweise vom Verb *trojic*. Die Autorin spricht dafür – allerdings etwas zurückhaltend, daß *trojba* ein Derivat vom Zahlwort *troje* ist.
2. *trój* (eine große Menge, eine große Zahl) – eine suffixlose Bildung vom Zahlwort *troje/troji* bzw. eine Ableitung vom Verb *trojic*.

Wörter *trojka* (eine Gelegenheitsbeschäftigung, die drei Tage in der Woche dauert), *trójnica* (Dreiflügelort zur Scheune) könnten im Hinblick auf ihre Bedeutung nicht nur für Sprachwissenschaftlers sondern auch für Ethnographen interessant sein.

Zitate aus dem Wörterbuch von Lorentz weisen auf die Verwendung in der kaschubischen Regional-literatur mundartlicher Archaismen.

Übersetzt von E. Krukowska

²¹ Wskazują na to choćby daty życia obu autorów: F. Lorentz urodził się w 1870 r., zmarł w 1937; B. Sychta urodził się w 1907 r., zmarł w 1982 roku.